

□ ХААДАРГАН СӨӨКТҮГ ХИЙС УРУУ ГАНСҮХ

ТЫВА ДЫЛДЫҢ ДАШТЫКЫ ДИАЛЕКТИЗИ: ЦЭНГЭЛ ТЫВАЛАРЫНЫҢ ДЫЛЫ

EXTERNAL DIALECT OF TUVAN LANGUAGE: THE TSENGEL TUVANS TUVACANIN DIŞ DİYALEKTİ: TSENGEL TUVALARININ DİLİ

Abstract

In the following article, we compare the phonetic, grammatical, and lexical traits of the Tuvan language spoken in Tsengel, *Bayan-Ölgii* aimag (Mongolia) and Standard Tuvan, Tuvan dialects, and other Turkic languages. We also offer a review of works on Tsengel Tuvan language, folklore, and ethnography.

Keywords

Turkic languages, Tuvan language, dialects, Tsengel dialect, phonetics, grammar, lexical traits.

Аннотация

Моол күрүнеде чурттап чоруур Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл тываларының диалектинин фонетика, грамматика, лексика талазы-биле шинчилеп, ону тыва литературлуг дыл болгаш ооң диалектилеринден, өске түрк дылдардан онзагай ылгалдарлыг болурунуң дугайында ук статьяда чамдык чижектерин көргүскен. Он аңгыда Цэнгэл тываларының дугайында болгаш оларның дылын, аас чогаалын, этнографиязын эртем талазы-биле шинчилээн ажылдарны таныштырып турар.

Кол сөстөр

түрк дылдар; тыва дыл, ооң диалектилери; Цэнгэл диалектизи; фонетика, грамматика, лексикада онзагайлары.

Özet

Bu makalede, Moğolistan'da Bayan-Ölgiy eyaletinde yaşayan Tsengel Tuvalarının dili, ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı temelinde incelenmiş, Tuva edebî dili ve Tuvacanin diğer ağızlarından ayrılan noktaları üzerinde durularak örneklerle tanıklanmıştır. Ayrıca, Tsengel Tuvaları ve onların dili, edebiyatı, etnoğrafyası üzerine yapılmış bazı bilimsel çalışmalar da tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Türk Lehçeleri, Tuvaca, Tuvacanin Ağızları, Tsengel Ağızı, Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Söz varlığı

Тыва дыл тываларның төрөөн дылы база Тыва Республиканың күрүне дылы болур. Тыва дыл казак, киргиз, алтай, татар, тажик, шор, тюрк болгаш тофа дылдар ышкаш түрк дылдар аймаанга хамааржыр.

Тывалар Тыва Республикада, Кыдат күрүнениң Шинжаан районда болгаш Моол күрүнеде чурттап чоруур. Моолда чурттап турар тываларның хөй кезии Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл, Ховд аймактың Буянт, Хөвсгөл аймактың Цагааннуур суурларда, эвээш кезии Дархан, Сэлэнгэ, Төв аймак болгаш найысылал Улаанбаатар хоорайда турар. Олардан амгы үеде Цэнгэлде 2000 хире тыва чон чурттап турар. Олар моолдуң эң бедик даглары болур Беш Богда Хайыракан (4374 м) болгаш Цэнгэл Хайыраканның (3943 м) белинге шаандан тура чурттап келген. Амыдыралының кол дөзү мал ажыл-агый болгаш колдуу сарлык, хой, өшкүнү саап ак чем кылыр, чылгы, тева малды көш-дүште, мунарда ажыглап турар. Цэнгэл тывалары сарыг шажынга болгаш хам чүдүлгезин чүдүүр. Амгы үеде ында тывалар оваа дагылгалырын болгаш алдай дээдиске чүдүүр, эң ылаңгыя мал ыдыктаар ёзу-чаңчылды ам-даа уламчылап кылып чоруурлар. Олар төрөөн тыва дылын утпаан болгаш келир салгалга чедирип, уругларын кижизидип чоруур. Тыва дылда эге билигни өөредип турар моолда чаңгыс школа Цэнгэлде өөредилгезин чорудуп турар. 1-5 класс уруглары боттарының төрөөн дылында номнарны номчуп база бижип, аразында тывалап чугаалажып турары өөрүнчүг.

Цэнгэлде тывалар амгы үеге чедир дылын, төөгүзүн болгаш улусчу ёзу-чаңчылдарын, улустуң аас чогаалын хевээр кадагалап, хүнден хүнде сайзырадып, ооң-биле чоргаарланып чоруур чорукка аныяк салгалды өөредип, кижизидип чоруурлар. Ылаңгыя бурунгу өгбе-чакчаларындан салгап келген улустуң аас чогаалының хевирлери болур чечен сөстөр, тывызыктар, төөгү болгаш тоолчургу чугаалар, маадырлыг тоолдар ам-даа аас чугаа хевиринде бар база бижип, парлап арттырганы-даа хөй бооп турар.

Цэнгэл тываларның дугайында эртем ажылы оларның аас чогаалы болгаш этнография талазы-биле шинчилелдер эң баштай эгелээн. Аас чогаал талазы-биле эң баштайгы статьяны немец эртемден Эрике Таубе (1967) бижип парлаткан болгаш бо талазы-биле шинчилел ажылдар ооң адынга дорт холбаалыг. Моол эртемден Г.Золбаяр (1990), Тыва Республикадан З.К.Кыргыс (1975), З.Б.Самдан (2004), моол тываларының аас чогаалын, М.Х.Маннай-оол (1995) этнографиязын, Ю.Л.Аранчин (1975) төөгүзүн, этнографиязын болгаш дылын шинчилеп, эртем статьяларын парлаткан.

Цэнгэл тываларының дыл талазы-биле шинчилел ажылдары сөөлгү чылдарда эгелээн бооп турар. 1983 чылда Кызылдың Башкы институтунуң төөгү-культура шинчилел экспедиция кежигүнү тыва эртемден Д.А.Монгуш (1983) Цэнгэл тываларынга чедип, оларның дылының фонетика, грамматика, лексика материалдарын чыып шинчилел ажылдарны кылган.

Харын 1990 чылдарның эгезинде моолда эвээш санныг чоннарның дылын шинчилээр сорулгалыг моол-орустуң экспедициязы орустуң В.И.Рассадин, П.С.Серен моолдуң Л.Болд чергелиг эртемденнер ажылдап, олардан Л.Болд, П.С.Серен (1995) уйгур-урианхай дыл материалдары чыып, статья парлаткан бооп турар.

2009 чылдан Цэнгэл чурттуг эртемден Б.Баярсайхан “Тыва дылдың Цэнгэл диалектизиниң мал ажыл-агыйга хамаарышкан лексиказы” (2009), Х. Гансүх “Цэнгэл тываларының дылының онзагайлары” (2009) деп аттыг шинчилел ажылдарын кылып, филология эртемнериниң кандидады деп эртем адын камгалап алган. Эртемден Х.Гансүх ажылында Цэнгэл тываларының дылын дылдың бүгү талазы-биле шинчилээрин оралдашкан болгаш Цэнгэл тываларының дылын тыва дылдың даштыкы бот диалектизи (самостоятельный зарубежный диалект тувинского языка) кылдыр тодаргайлаан.

Цэнгэл тываларының дылының фонетиказын, лексиказын болгаш грамматиказын тыва литературлуг дыл болгаш ооң диалектилери-биле деңнеп көөрге, улуг ылгалдарлыг бооп турар. Бо диалект түрк дылдарның ооң иштинде “огуз” болгаш “кыпчак” дылдарның онзагайларын бодунга кадагалап арткан бооп турар. Оон бурунгу уйгур болгаш тюрк (черты древнеуйгурского и древнетюркского языков) дылдарның онзагайлары база бар бооп турар. Цэнгэл тываларының диалектизиниң база бир онзагайы болза моол дылдың салдары улуг болгаш лексиказының 49 хуузун моол сөстөр ээлеп турар.¹

Цэнгэл тываларының диалектизи бодунуң дээн онзагайын кадагалап бо үеге чедир хөгжүп келген болгаш тыва литературлуг дылда чок 1188 сөс, чаа сөс чогаадыр 6 хире чогаадылга кожумаа, 5 хире өскертилге кожумаа барын ук шинчилел ажыл үезинде тодараткан.

Ук диалектиниң фонетика, лексика болгаш грамматикада чамдык онзагайларны көрүп көрээлиңер.

Фонетикада

1) Моол болгаш казах дылдан үлегерлеп алган сөстөрдө өске түрк дылдарда бар [æ] дээн делгем ажык үн “а” фонемниң бир хевири кылдыр ажыглаттынып турар: [æmdiril] лит.тув. *амыдырал*, орус. *жизнь*; [kæzir] лит.тув. *ам дораан*, орус. *сейчас же*, казах. *казір*.

2) Сөстүң эгезинге х – к дүгжүрү: [xara] лит.тув. *кара*, орус. *черный*; [xuduk] лит.тув. *кудук*, орус. *колодец*.

3) Тыва дылдың өк-биле адаар үннерлиг сөстөр Цэнгэл тываларының диалектизинде дараазында хевирлерде илерээн:

а) Моол, казах дылдан үлегерлээн сөстөрниң бир дугаар слогта адаттынып турар. Чижээлээрге: *доьпчу* [toˈpɒʂʰu] монг. *товч*, орус. *пугавица*; *соьгум* [soˈqum] каз. *соғым*, орус. *скот, предназначенный на (зимний) убой*.

б) Өк-биле адаар үннер Цэнгэлдиң бурунгу тыва сөстөринде хөй адаттынып турар: *эьже* [ɛˈʒʲɛ] лит.тув. *кырган-ача*, орус. *дедушка*; *каьлга* [kaˈqla] лит.тув. *чаак*, орус. *щека*.

Грамматикада

1) Бурунгу уйгур дылга турган *-мыш* кожумак ам-даа Цэнгэл тываларының чугаазында ажыглаттынып турар. Чижээлээрге: *Мындаа иьжи, чаңгыс шүлүк бичимиштээн мен. 'Недавно я написал что-то вроде одного-двух стихотворений'*.

2) Эрткен үениң хөйүнүң санының бирги арынга *-к* кожумакты ажыглап турар болгаш ук кожумак Цэнгэл диалектизин огуз дылдарга чоокшулаштырып турар: *Унуун аьлдан бир онда төгүске=ди=к* лит.тув. *Оон алдан бир чылда доостувус*. орус. *“Мы закончили в шестьдесят первом”*.

3) Түрк дылдарның демдек адының кошкадыр чаданың *-сым*, *-шыл* кожумактар Цэнгэл диалектизиниң бир онзагайы бооп турар. Чижээлээрге: *көксүм 'синеватый', аргансым 'худошавый', ховар 'редковатый', куу 'сероватый'*. Ук кожумактар тыва литературлуг дылда ажыглаттынмайн турар.

4) Сан адының онзагайлары:

а) Бурунгу уйгур дылдың сан адының *-киен* кожумак Цэнгэл диалектизинде “чүгле чаңгыс” дээн утканы илередип турар. Чижээ: *Ак соян иьжи=киен бегниң түүхүсүн билир мен. “Я знаю историю всего лишь двух бегов ак соян”*.

¹ Диалект аайы-биле чыгган материалдарда 8000 хире картада кирген сөстөрдөн тыва литературлуг дыл болгаш ооң диалектилеринде чок сөстөрни чыгаш, сөзүглелде турар ниити сөстүң санынга деңнештирип хуузун санааш, моол дылдан үлегерлеп алган сөстөрниң санын үндүргөн.

б) Өске түрк дылдарның дугаар сан адының -нчы кожумаа ол-ла уткада ажыглаттынып турар: *Шилги аът беж=и=нчи=ге келген. "Рыжий конь пришел пятым"*.

в) Ниити түрк дылдарда ажыглаттынып турар тодаргай эвес сан адының -ча деп кожумаа элээн элбек ажыглаттынып турар. Чижээ: *онча лит.тув. он шаа 'около десяти'; чээрбиже лит.тув. чээрби хире 'приблизительно двадцать'*.

5) Бурунгу тюрк дылда ажыглаттынып турган чепсек падежтин -нан кожумаа Цэнгэл тываларының диалектизинде элбек ажыглаттынып турар. Чижээлээрге: *Бис аңга чоруурда бир күн=нен мурун белеттениир бис 'Когда мы собираемся на охоту, мы готовимся за день вперед'. Теве=нен көжер бис. 'Мы движемся через верблюдов'*. Чепсек падеж амгы тыва литературлуг дылда ажыглаттынмайн турар.

Лексикада

Цэнгэл тываларының диалектизинде чурттуң улузунуң боттарының тыва сөстөрүндөн аңгыда ниити түрк уктуг сөстөр болгаш өске дылдардан үлегерлеп алган сөстөр ажыглаттынап турар. Ниити түрк уктуг сөстөр Цэнгэл тываларының диалектизинде элээн улуг хууну ээлеп турар. Өскээр чугаалаарга, оларның чугаазында ниити түрк уктуг сөстөр хөй бооп турар. Чижээлээрге:

а) өңнер аттары: *кызыл 'красный', көк 'синий', ак 'белый', сарыг 'жёлтый', хара 'черный'*.

в) сан аттары: *үш 'три', дөрт 'четыре', бежен 'пятьдесят', чүс 'сто', алды дугаар 'шестой'*.

г) кижиниң мага-бодунуң кезектериниң аттары: *баш 'голова', кулак 'ухо', карак 'глаз', хол 'рука', аас 'рот', ижин 'живот'*.

е) чамдык кылыг сөстери: *турар-тур 'стоять', баар-бар 'идти', ижер-иш 'пить', чыдар-чыт 'лежать', чоруур-чор 'идти, ехать', көөр-көр 'смотреть'*.

Моол дылдан үлегерлеп алган сөстөр ортаа век болгаш оон-даа соңгааргы үеге хамааржып турар. Чижээлээрге: *наадым 'национальный праздник', найырал 'дружба', найысылал 'столица', хүрээ 'монастырь', үлетпүр 'промышленность'*.

Харын орус дылдан үлегерлээн сөстөр бар болза-даа, олар моол дылдан дамчып келген бооп турар. Оларның хөй кезиин тыважыдыр адап турар болгаш тыва дылдың сингармонизм дүрүмүнге чагыртпайн турар. Чижээлээрге: *тыраактыр орус. трактор; күмлаатыр орус. аккумулятор; поркоор орус. прокурор*. Цэнгэл тываларының диалектизинде казах дылдан үлегерлээн сөстөр эвээш эвес болгаш олар ниити сөстүң 3 хуузун элээп турар.

Түңнел

Үстүндө болгаш өске-даа (ук статьяда кирбээн) түңнелдер Цэнгэл тываларының диалектизи бурунгу түрк болгаш уйгур дылдың элементилерин кадагалап артканын болгаш фонетика, грамматика, лексика талазы-биле тыва литературлуг дылдың база ооң диалектилеринден ылгалыр онзагайларлыг болурун көргүзүп турар. Ук онзагайларга үндезилеп, Цэнгэл тываларының дылын тыва дылдың даштыкы диалектизи кылдыр тодаргайлаан. Эң ылаңгыя бурунгу уйгур болгаш тюрк (черты древнеуйгурского и древнетюркского языков) дылдарның онзагайларын кадаглап арткан бооп турар.

Литература

Taube, Erika (1967). Kinderwieden im Zengel-sum (westmongolei). *Mitteilungen des instituts für orientforschung*. Band XIII. Heft 2. Berlin.

Золбаяр, Г. (1990). *Жанровые разнообразие фольклора тувинцев проживающих Монголии*: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Улан-Батор. 18 с.

Кыргыз, З. К. (1975). Музыкальный фольклор тувинцев сумона Цэнгэл. *Музыкальная жизнь*. № 3.

Самдан, З. Б. (2004). О материалах цэнгэльской фольклорной экспедиции 2002 года. *УЗ ТНИИЯЛИ*. - Вып. 20. Кызыл. С. 362–367.

Маңнай-оол, М. Х. (1995). Тувинцы Монголии: традиции и современности. *УЗ ТНИИЯЛИ*. Кызыл. Вып 18. С. 265–271.

Аранчын, Ю. Л. (1975). Новые этнографические и филологические материалы из Северо-Западной Монголии. *УЗ ТНИИЯЛИ*. Кызыл. Вып.17. С. 212–218.

Монгуш, Д. А. (1983). О языке тувинцев Северо-Западной Монголии. *Вопросы тувинской филологии*. Кызыл. С. 127–145.

Серен, П. Болд Л. (1995). Хомду тываларының дылынга хамаарыштыр [В отношении языка ховдинских тувинцев. *Улуг-Хем*. Кызыл. № 1. С. 71–75.

Баярсайхан, Б. (2009). *Лексика животноводство в Цэнгэльском диалекте тувинского языка*. Автореф. дис...канд.филол.наук. Новосибирск. 23 с.

Гансүх, Х. (2009). *Особенности тувинской речи жителей Цэнгэла*. Автореф. дис... канд. филол .наук. Новосибирск, 21 с.

